

Csapó Fanni

Koppány, a szerémi vezér? Egy Wolfgang Lazius-szöveg könyvtörténeti tanulságairól

Wolfgang Lazius (1514–1565) I. Ferdinánd udvari orvosa és történetírója volt, igazi polihisztor. A történeti munkák mellett – legismertebb munkái *Vienna Austriae* (1546) várostörténeti könyve és a népvándorlásról írott, *De aliquot gentium migrationibus* (1557) – numizmatikai érdeklődéssel is bírt, valamint kartográfusként is számontartja az utókor. Az ő nevéhez fűződik az első Ausztriáról és Csehországról készült atlasz, a *Typi chorographici provinciarum Austriae* (1561), és készített egy Magyarország-térképet is a *Regni Hungariae vera descripiót* (1556). Lazius rengeteg műve még életében megjelent nyomtatásban, azonban még így is számos munkája maradt kéziratban, a többi közt a fő történeti műve, a *Rerum Austriacarum Decades*¹ vagy az országleírásai. Kutatásom fókuszában a Magyarország-leírás áll, ebben a tanulmányban a magyar történelemre vonatkozó források kérdésköre mentén kívánom megvizsgálni Lazius művét. Aki ugyanis elolvassa a Magyarország-leírást, azt láthatja, hogy Lazius rendkívül precíz forráshasználó: az antik szöveghelyek idézésekor a szerző és a mű címe mellett gyakran adja meg az adott könyv és fejezet számát is. Ez a precizitás azonban eltűnik a magyar őstörténetre és középkorra vonatkozó forrás esetében, ugyanis ott csak az „*annales Hungarorum/annales Hungarici*” megjelöléssel találkozhatunk. A tanulmány egy izgalmas nyomozásra hívja az olvasót, amelyben azt próbáljuk kideríteni, hogy melyik művet takarhatja a rejtélyes „magyarok évkönyvei” forrásmegjelölés.

¹ Lazius főműve, a latin nyelvű munka máig kéziratban maradt. Az összefoglaló történeti mű az osztrák területek őstörténetétől kezdve Lazius koráig beszéli el Ausztria történelmét. A szakirodalomban a *Decades* mellett a *Commentarii Rerum Austriacarum* elnevezéssel is találkozhatunk, mivel az 1540-es évek közepétől nevezi *Decades*nek Lazius a művét (és egyben kezdi átdolgozni és felosztani decasokra a meglévő anyagot). Korábban comentariusként hivatkozott saját művére Lazius. A témáról bővebben lásd: MAYR, Michael, *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs, Ein Beitrag zur Historiographie des 16. Jahrhunderts*, Innsbruck, 1894. – Magyar szempontból az ötödik decas különösen érdekes, mivel kizárólag magyar történelemmel foglalkozik, az 1526 és 1556 közötti eseményeket olvashatjuk benne. A témáról bővebben lásd: KASZA Péter, *Lazius-kéziratok, Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé = Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 148–169.

Regni Hungariae Archaeologiae libri tres

Wolfgang Lazius latin nyelvű Magyarország-leírása, a *Regni Hungariae Archaeologiae libri tres* [a továbbiakban *Archaeologia*] kéziratosan maradt fenn, Bécsben az Österreichische Nationalbibliothek Kézirattárában őrzik, az első könyvet a cod. 8664, a másodikat a cod. 7961 jelzetten. Az első könyv a cod. 8664-ben 26 levélnyi szöveget ölel fel az első levél rectójától a 26. levél versójáig. A kódex a Magyarország-leírás mellett egy latin nyelvű Erdély-leírást is tartalmaz a 28. levél rectójától a 81. levél rectójáig. Az Erdély-ország-leírás a következő címet viseli: „*Incipit liber primus Commentariorum Rerum Austriacarum, in quo populorum omnium septentrinalium origo, qui postea in Pannonias ac Noricum (quo tractu hodie Austriacae provinciae sitae cernuntur) passim commigrarunt... authore Wolfgango Lazio Viennensi medico et philosopho.*” Fontos tisztázni, hogy az Erdély-leírás nem a Magyarország-leírás folytatása, hanem önálló mű. A kódex végén, a 82. levél rectóján egy Lazius által másolt és neki címzett privilégium található, míg a 82. levél versóján és a 83. levél rectóján német nyelvű jegyzetek vannak. A kódex legvégén, a 82. levél rectójától a 83. levél versójáig afféle utószó olvasható. Ezeket a dokumentumokat utólag kötötték a kódexbe, nincsenek kapcsolatban a két országleírással.

A Magyarország-leírás az alábbi címet viseli: *Regni Hungariae Archaeologiae libri tres ex observatione nobilissimi et excellentissimi viri domoni Wolfgangi Lazii medici invictissimi Romanorum, Hungariae Bohaemiaeque regis a consiliis et scribendis historiis.* Rögtön a cím alatti bekezdésben az olvasó tudtára adta Lazius, hogy az *Archaeologia*-ban nemcsak a Római Birodalom virágzása alatti településekkel fogja megismertetni az olvasót, hanem a terület kiterjedésével, az itt található hegyekkel, völgyekkel, folyókkal és tavakkal, valamint ebbe a királyságba egykor betelepített népekkel. A második levél rectóján Oláh Miklós zágrábi püspökhöz szánt ajánlólevél címzése olvasható, a levél szövege sosem készült el.

Ezután a harmadik levél rectójától kezdődik az *Archaeologia* főszövege. Az első könyvben az ország természetföldrajzi jellegű bemutatása mellett az egyes „közigazgatási egységeknek” is külön fejezeteket szentel Lazius. Olvashatunk például Pannonia Inferiorról, Valeriáról, a kunok mezejéről, a Magyar Királyság jelentősebb hegyeiről, folyóiról és tavairól. Érdekesnek tűnhet, hogy Lazius nem a korabeli Magyar Királyság ismertetésével, de nem is Pannoniáéval indít, hanem Illyricumot mutatja be. Ezzel azt akarhatta érzékeltetni, hogy az egyes földrajzi fogalmak mennyire képlekenyek, és ezért megeshet, olyan témák, területek tárgyalására is rákényszerül, amelyek nem tartoznak szorosan Magyarország leírásához. Az első könyvről általánosságban elmondható, hogy kevésbé törekszik a korabeli állapotok leírására, sokkal inkább Pannoniáéra, amely nagyrészt görög és római szerzők műveire épül.

Az *Archaeologia* második könyve a cod. 7961-ben 21 levélnyi szöveget ölel fel az első levél rectójától kezdve. Az *Archaeologia* után Lazius két, Ausztria történetével foglalkozó műve következik: a 22. levél rectójától a 26. levél versójáig tartó történeti munka a *De nona propagatione inclitae domus Habsburgensis in Archiduces Austriae et Stiriae...* címet viseli, ezt követi egy töredékesen fennmaradt írás a 27. levél rectójától a 45. levél versójáig. Végezetül a kódexben a 46.

levél rectójától a 113. levél versójáig vegyes tartalmú iratok² és I. Ferdinándnak címzett levelek olvashatók. A fentiekből is kitűnik, hogy a kódexbe került, egymástól különálló iratokat utólag kötötték egybe.

Az *Archaeologia* második könyve az első levél rectóján (fol. 1r) az alábbi címmel kezdődik: *Incipit liber secundus Archaeologiae Hungariae autore Wolfgango Lazio Viennensi inclyti Romani caesaris Ferdinandi a consiliis et historiis*. Ezután Lazius rögtön rátért a második könyv tartalmának ismertetésére, miszerint római uralom alatt épült településeket és táborokat, valamint a leigázott népek székhelyeit kívánja bemutatni. Majd a jelentősebb városokat sorolta fel, az antik elnevezések mellett az adott település korabeli latin nevét is igyekezett megadni. Alapvetően antik szerzőktől idéz, ugyanakkor, ahol a közelmúltban jelentős esemény történt, ott igyekszik azt is olvasói tudtára adni. Például Taurinumnál megemlítette az 1456-os nándorfehérvári győzelmet és a város 1521-es török kézre kerülését is. Lazius a Szerémségtől indul a települések bemutatásánál, majd Pécs és környéke után a Duna mentén halad észak felé. Az utolsó fejezetben, ahol Vetus Salina, Potenciana és Aquincum városáról olvashatunk, a szöveg a 21. levél versóján őrszóval ér véget, a következő oldalon már Lazius másik történeti munkája kezdődik. A második könyv tehát csonkán, míg a harmadik könyv egyáltalán nem maradt fenn. Az bizonyos, hogy három könyvre tervezte Lazius a művét, hiszen a címben is „libri tres” szerepel, illetve az *Archaeologiában* is tesz olyan megjegyzéseket a szerző, hogy majd a harmadik könyvben bővebben kifejti egy-egy témát.³ A harmadik könyv tartalmát illetően egyrészt segítségünkre van az *Archaeologia* két könyve. Ahogyan fentebb már írtam, az első könyv címe alatti pár sorban a bécsi humanista egy rövid tartalmi összefoglalót ad, mivel az első könyv természetföldrajzi jellegű ismertetés, a második főközfűzében az antik települések állnak, így a harmadik könyvben értekezett volna a Magyar Királyságban megtelepedett népekről. Továbbá Lazius az első és második könyvben tett utalásai⁴ alapján feltételezhető, hogy a Pannóniában állomásozó légióknak is szentelt volna egy fejezetet, valamint a magyar őstörténetről is értekezett volna. Továbbá a csonka második fejezet tartalma is rekonstruálható a *Commentariorum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim* [a továbbiakban *Commentarii Reipublicae Romanae*] 12. könyve alapján, ahol a pannóniai városokat mutatta be Lazius.⁵

² Kasza Péter kutatásai alapján kiderült, hogy a 46. levél rectójától és a 110. levél rectójáig tartó szöveg Caspar Ursinus Velius *De bello Pannonico* anyagához tartozó kiadatlan töredékek. A témáról bővebben lásd: KASZA Péter, *Caspar Ursinus Velius, magyar királyi történetíró = Caspar Ursinus Velius, Lajos király haláláról és Magyarország bukásáról*, szerk. Kasza Péter, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, 7–28.

³ „Quorum rapsodias proprio seorsim opere aliquin dabimus, cum de Romanis nobis legionibus sermo erit.” ÖNB cod. 7961 fol. 19r. – „Porro de eius gentis [ti. magyarok] in Pannonias ingressu ducibus Almo et Arpado in tertio libro, cum gentium tractabimus emigrationem, disseremus.” ÖNB cod. 8464 fol. 11v.

⁴ Lásd 3. lábjegyzetet.

⁵ Lazius *Commentarii Reipublicae Romanae* című művét 1551-ben nyomtatták ki Bázelen Johann Oporinus nyomdájában. A könyv Noricum, Rhaetia, Pannonia és Dacia provincia településeit

Az *Archaeologia* első könyve egy tisztázott szöveg, kevés javítással és betoldással. A főszöveget másoló, valamint a nyelvtani javításokat tartalmazó betoldásokat író kéz megegyezik, és jól láthatóan elkülönül a tartalmi betoldásokat eszközöző másik kéztől, amely egyértelműen Wolfgang Lazius kézírása. Tehát, bár a szöveg nem autográf, a margináliák egy része Laziustól származik. Fontos megjegyezni, hogy a latin szöveget néhol görög idézetek szakítják meg, illetve néhány német kifejezés. A második könyv az elsőhöz hasonlóan tisztázott szöveg, amely Lazius kézírásos javításait is tartalmazza. Nem találkozunk hosszabb, görög nyelvű idézetekkel, csak egy-két görög kifejezés fordul elő, valamint a 13. és 16. fejezetek végén latin nyelvű felirat olvasható.

Az *Archaeologia* keletkezési idejét illetően a kontextusra kell hagyatkoznunk, valamint az első könyv előtt található ajánlólevél is segítségünkre lehet a datálásban. Az ajánlólevél nem maradt fenn, csak a címzés, amely Oláh Miklósnak szól, akit az osztrák humanista „episcopus SAGRABIENSIS”-nek nevezett. Oláh ezt a tisztséget 1543 és 1548 között töltötte be. Ez alapján joggal feltételezhető, hogy az *Archaeologia* az 1540-es évek közepe táján keletkezett. Laziusra jellemző, hogy az országleírásaiban vagy egyéb munkáinak ilyen jellegű részeinél előszeretettel tesz kortörténeti utalásokat.⁶ Az *Archaeologia* második könyvében említi Nándorfehérvár török kézre kerü-

és az ott élő népeket veszi számba, valamint a római közigazgatást és a hadsereget. – Ha a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben az Aquincumot tárgyaló részhez lapozunk, akkor azt láthatjuk, hogy ugyanazokról a városokról és ugyanazon sorrendben írt Lazius, ahogyan az *Archaeologia*-ban. A szöveget olvasva egyértelművé válik, hogy az *Archeologia*-ban félbemaradt mondat folytatódik tovább a *Commentarii Reipublicae Romanae*-ben. Ezáltal nemcsak a hirtelen megszakadt mondat folytatására derülhet fény, hanem arra is, mely városokról kívánt értekezni Lazius a Magyarország-leírás második könyvében. Valamint még az országleírás harmadik fejezetébe szánt, legiókról értekezett a római legiókról Lazius. A témáról bővebben lásd: CSAPÓ Fanni, *Hogyan írjunk több száz oldalas monográfiákat? Avagy Wolfgang Lazius (történet)írói módszere = Fentartható tudomány, Hagyomány és újrahazsnosítás a felvilágosodás előtt, Fiatalkonferenciája 2019*, szerk. Bene Ildikó et al., Bp., Reciti, 2020, 83–97.

⁶ Az Erdélyről szóló leírásában Trencsén kapcsán nem felejtette el hangsúlyozni Lazius, hogy Ferdinánd ostromolta a várost. „De Tranchinio hoc insuper addam quod naturane an ars munitum magis reddiderit, addubito. Contra cuius moenia late aggere elato a tuis, FERDINANDE rex Augustissime, ingentibus fuisse animis pugnat[am] anno nostrae salutis MDXXVIII vidimus...” Vö.: LAZIUS, Wolfgang, *Descriptio Daciae sive Transilvaniae*, ÖNB cod. 7967 fol. 55r. Továbbá a *Commentarii Reipublicae Romanae* utolsó könyvében, ahol az egykori pannóniai és noricumai településekről értekezett, Győrről szólva megemlítette, hogy immár ez a város szolgál védőbástyaként a törökökkel szemben. „Tametsi oppidum [ti. Iaurinum] ipsum ob frequentes Turcarum excursions hodie fere in ruinas concesserit, et castrum vix integrum remaneat, Austriae hodie eiusque regni Hungariae partis propugnaculum, quam ultra Arrabonem in Pannoniae primae tractu ira nobis barbari reliquit.” Vö.: LAZIUS, Wolfgang, *Commentariorum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim*, Bazel, Iohannes Oporinus, 1551, 1131.

lését (1521),⁷ a mohácsi csatát (1526),⁸ Hans Katzianer 1537-es Eszék mellett elszenvedett vereségét,⁹ valamint Siklós ostromát (1526) vagy török kézre kerülését (1543). A latin szövegben a következő olvasható: „Qua ex supputatione Aurei montis situs ei videtur monti quadrare, in quo memorabile nostro est tempore castrum situm haud procul a Quinque Ecclesiis, recenti memoria a Thurcis *expugnatum* nomine Soclossium.”¹⁰ Az „*expugnatum*” igealak magyar jelentése, hogy valamit ostrommal foglalnak el. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Lazius forrása ehhez a részhez Johannes Cuspinianus *Oratio protrepticája* volt. Ez a szöveg 1526–1527 fordulóján nyomtatásban is megjelent Bécsben, és megemlékezett arról, hogy 1526-ban a törökök ostrommal próbálták bevenni Siklóst. Bár nem vették be a várat, Cuspinianus a sikertelen ostromra mégis az *expugnatio* szót használta.¹¹ Ennek ellenére mégis az 1543-as esztendőre való utalás tűnik valószínűbbnek: egyrészt Lazius az 1540-es évektől kezdett komolyabban történetírással foglalkozni, másrészt a Nándorfehérvár elestéről szóló résznél egy mondaton belül szerepelnek az „*obsessus*” (ostrom alatt áll) és az „*expugnatus*” (ostrommal elfoglalt) szavak. Ez alapján valószínűsíthető, hogy Lazius az *expugnatio* alatt a sikeres ostromot értette. Ezt az elgondolást támasztja alá az is, hogy a *Rerum Pannonicarum libri* negyedik könyvében hasonlóan ír Siklós elestéről Lazius: „Ita reducto in potestatem munitissimo castro magnam credebatur iam opportunitatem facilemque viam *ad expugnandum Soclossium* prae-parasse, id quod ipsum quoque Petri Perennii imbutum sacramento, in editissimo sita monte castrum est, *quam Aureum* Antonini caesaris itinerarium vocant. Eius milites praesidiarii partim terrore *expugnati* Valponis, partim pecunia corrupti, cum vix duas septimanas obsidionem tolerassent, pacti vitam suasque sarcinas deditonem fecerunt.”¹²

⁷ „... anno demum salutis humanae 1521 ignavia et prodiitione Valentini Turekhi, qui munitenti praesidio impositus ab Ludovico rege erat, iterum *obsessus* a Zelino Thurcarum tyranno et *expugnatus* ingenti totius Christiani orbis pernicie fuit.” ÖNB cod. 7961 fol. 2v.

⁸ „Nam et Ullacum, Ivolum haud procul a confluentibus Dravi ad eius fluvii ripam, et Danubium eadem in vicinia Mohatium, loca notissima Ludovici Hungariae regis clade cedeque appellantur, vocibus haud omnino ad Ivollo Anamatiaque[!] divorsis.” ÖNB cod. 7961 fol. 14r.

⁹ „Id, quod plane ex supputatione non solum graduum longitudinis latitudinisque, verumetiam mille passuum apparet, nemini sane tertius ruinas eius coloniae tribuere possumusque Essekho notissimo ad Dravi ripam loco Cazianerique clade famigeratissimo...” ÖNB cod. 7961 fol. 15v.

¹⁰ ÖNB cod. 8664 fol. 20r. Itt érdemes megjegyezni, hogy ez a kortörténeti kitekintés nem utólagos betoldás, hanem a folyószövegbe szervesen illeszkedő rész.

¹¹ „Arcem Soclos, quam olim Emericus Deperinn magis sumptibus struxerat, Regni Hungariae Palatinus, vir sane haud ignobilis, et Caesari Maximiliano, dum ambo viverent, haud ingratus, *expugnaturus*, scalas opponit Turcus, credens uno aut altero die in potestatem suam vi posse redigere. Sed omnes illius conatus, viri fortes, qui hanc arcem custodiebant, eluserunt, et ter repulsus ab *expugnacione arcis*, tandem cum ignominia cessit bellua frendens prae ira.” CUSPINIANUS, Johannes, *Oratio protreptica Joannis Cuspiniani ad Sacri Romani Imperii principes et proceres, ut bellum suscipiant contra Turcum, cum descriptione conflictus nuper in Hungaria facti, quo periit rex Hungariae Ludovicus...* Bécs, Johann Singriener, 1526.

¹² ÖNB cod 7967 128v. A *Rerum Pannonicarum libri*ben olvasható szövegváltozat már biztosan elkészült 1548-ra, ugyanis a könyv datálva van, a végén az 1548-as évszám szerepel. Lazius a

Úgy vélem, a datálás szempontjából fontos lehet az a tény, hogy Lazius hivatkozott-e vagy sem Bonfini *Rerum Ungaricum Decades*ére. Ha megnézzük Lazius Erdélyről szóló országleírását, akkor a *Descriptio Daciae sive Transilvaniae* kéziratának esetében jól nyomon követhető, hogyan dolgozza át Lazius az Erdély-leírást és használja fel Bonfini munkáját, miután 1543-ban nyomtatásban is megjelent a nagy mű első három decasa. Bár az *Archaeologia* első könyvében nem, a másodikban már találkozhatunk Bonfini nevével a tizedik fejezetben, ahol Pozsegáról és Siklósról értekezik Lazius.¹³ A Bonfinire történő hivatkozás nem utólagos beszúrás, ahogyan az a *Descriptio* egyes szövegvariánsaiban látható, hanem itt a folyószövegben olvasható, így az *Archaeologiának* már azután kellett íródnia, hogy Lazius rendelkezésére állt egy nyomtatott Bonfini is, amelyet kényelmesen felhasználhatott műve megírásához. Tehát a fentiek alapján az *Archaeologia* az 1540-es évek második felében keletkezett.

Magyarok évkönyvei?

Ha Lazius magyar őstörténetet, valamint a középkori Magyar Királyságot illetően tett kitekintéseit nézzük, akkor a forrás mibenléte kapcsán gondolkodóba eshetünk, ugyanis ezen passzusoknál forrásként a magyarok évkönyveit (*annales Hungarorum/annales Hungarici*) jelölte meg. Éppen ezért az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy az *Archaeologiában* említett *annales Hungarorum* vagy *annales Hungarici* megjelölés melyik latin nyelvű magyar történeti munkát rejtheti.

Legkézenfekvőbbnek tűnik az a megoldás, hogy Bonfini *Decades*ét sejtjük a magyarok évkönyvei megjelölés alatt, hiszen 1543-ban Bázelen az első három decas megjelent nyomtatásban, tehát akár Lazius is beszerezhetett egy nyomtatott példányt saját maga számára. Bonfini művének használata mellett szólhat, hogy a *Descriptióban* a magyar őstörténetre és a középkorra vonatkozóan Bonfinire való hivatkozásokkal a következő megjelölésekkel találkozunk: „Bonfinius Chronorum Hungariae author” vagy „Bonfinius Hungariae annalium author”. Így nem elvetendő az a feltételezés, hogy Lazius a magyarok évkönyvei alatt Bonfini *Decades*ét értette.

Ha figyelmesen olvassuk az *Archeologia* második könyvét, a 10. és 11. fejezetben ott is felbukkan Bonfini neve.¹⁴ Természetesen nem vethetjük el annak

Rerum Pannonicarum libri szövegét beledolgozta készülő nagy műve, a *Decades* anyagába, így a fent idézett szöveg némileg módosulva (*castrum* helyett *arx* szerepel a főszövegben), az ÖNB cod 7688 jelzetű kódex 152. főlíójának rectóján is olvasható. KASZA 2018, i. m. 148–169.

¹³ „Quae ego cum diligenter considerarem, et hodiernum locorum situm ad veterum descriptiones conferrem, repperi Sallis quidem forsitan extare vestigia in Selli[!] loco haud procul a Quinque Ecclesiis, Bassianiae vero in Bentze ibidem quod principis Sarmatis Bonfinius libro 1. derivare videtur.” ÖNB cod. 7961 fol. 12r–v.

¹⁴ „Quae ego cum diligenter considerarem, et hodiernum locorum situm ad veterum descriptiones conferrem, repperi Sallis quidem forsitan extare vestigia in Selli[!] loco haud procul a Quinque

lehetőségét sem, hogy Lazius váltakozva használja az *annales Hungarorum* megjelölést és Bonfini nevét ugyanarra a műre. Annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy Bonfini és a magyarok krónikája ugyanazt a történeti munkát fedi-e, szintén a *Descriptio* szövege lehet segítségünkre. Erdélyről, egészen pontosan a „hét város” elnevezésről értekezve Lazius a következőt írta: „Verum quamobrem Subburgum[!] a septemve montibus castrisque, ut *Bonfinius ac Hungariae annales* adstruunt dictum, vel quod ad fidem magis pronum est a Seven metropoli huius quondam tractus, quam e Zeumae veteris ruderibus Hunni excitarant...”¹⁵ Itt tehát két történeti munkára hivatkozik mellérendelő szerkezetben, Bonfinire és a magyarok évkönyveire, ezt erősíti az a tény, miszerint az igealak is többes számban áll. Amennyiben ezeket egymás szinonimáiként használná, akkor nem említéné egy mondaton belül egymás mellett mindkettőt. Továbbá, ha a *Descriptio* szövegvariánsai közül az elsőt megvizsgáljuk,¹⁶ akkor azt látjuk, hogy a főszövegben a magyarok évkönyvei szerepelnek, viszont egyes lapok margináliáin utólagos betoldással Bonfini neve és/vagy a művéből származó részletek szerepelnek. Ez alapján nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy a magyarok évkönyvei (*annales Hungarorum*) alatt Lazius semmiképpen sem érthette Bonfini *Decades*-ét.

Ha nem Bonfini a magyar történeti forrás, akkor melyik szerző munkája az? Esetleg Valentinus Polidamus, akiről Magyary-Kossa Gyula ennyit írt: „Polidamus Bálint olasz származású orvosdoktor, ki magyar vonatkozású történelmi munkákat is írt.”¹⁷ Thuróczyhoz hasonlóan Polidamus is inkább a krónikás hagyományt követve szándékozott megírni a magyarok történetét. A tervezett történeti munkából az őstörténetet tárgyaló rész szövege maradt ránk teljesen, melynek címe *De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus*.¹⁸ A latin nyelvű szöveg 1536-ban

Ecclesiis, Bassianiae vero in Bentze ibidem quod principis Sarmatis *Bonfinius* libro 1. derivare videtur.” (ÖNB cod 7961 fol. 12r–v) – „Existimavit et *Bonfinius* libro 1. decadis 1. legionem primam auxiliarium ex Sicambri auxiliariibus conflatum.” ÖNB cod 7961. fol. 13r.

¹⁵ ÖNB cod 7967 fol. 26v.

¹⁶ A *Descriptio* sosem került kiadásra, hanem kéziratban maradt fenn, mégpedig három változata is ismert. Ezek mindegyikét az Österreichische Nationalbibliothekban őrzik. A legkorábbi szövegváltozata az Erdély-leírás a cod. 8664 jelzetű könyvben, a 28. levél rectójától a 81. levél versójáig olvasható. Ez a kézirat a *Descriptio* teljes szövegét tartalmazza, ugyanakkor a rengeteg javítással, beragasztott pótlapokkal teletűzdelt kézirat világosan utal arra, hogy korai, még nem letisztázott változattal van dolgunk. A cod. 7967-ben két szövegváltozat is ránk maradt, a teljes szöveget adó, ám rendezetlen szövegméret mutató kéziratvariáns a kódex elején (fol. 1r–70r) található, míg a kódex végén (fol. 156–225r) a *Descriptio* szövegének tisztázott változata olvasható. Ez utóbbi azonban, bár végleges, tisztázott változat, csonka.

¹⁷ MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek, Értekezések a magyar orvostörténelem köréből* 3, *Magyar orvostörténeti adattár (1000–1700)*, Bp., Magyar Orvosi Társulat, 1931, 156.

¹⁸ A témáról bővebben lásd: PALOTÁS György, *A testvér és a fiú árnyékában, Verancsics Mihály (1514–1571?) élete és irodalmi tevékenysége*, Doktori értekezés, Szeged, 2018; valamint PALOTÁS György, *A Thuróczy-krónika egy korai szövegátvétele Valentinus Polidamus és a De origine ac rebus gestis Hungarorumának forrásai = Imitáció és parafrázis, Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerk. Bartók István et al., Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi

jelent meg nyomtatásban Krakkóban, Hieronymus Vietor nyomdájában. Ám, ha elolvassuk Polidamus *De origine ac rebus gestis Hungarorum liber primus*át, akkor azt látjuk, hogy a magyarok történetét, a középkori krónikákhoz hasonlóan, bibliai leszámazások sorával indította (Noé melyik fiától eredeztethetőek az egyes népek), majd Hunor és Magor történetét is beleszötte elbeszélésébe, ezután antik szerzők műveinek felhasználásával Szkítiáról és a szkítákról értekezett. Műve már nem tért ki Attila hunjainak pannóniai és Kárpát-medencei jelenlétére, tehát Polidamus őstörténeti értekezése időben jóval korábban zárul, mint ahonnan az *Archaeologia* magyar történelemre vonatkozó részei felveszik a fonalat.

A krónikáshagyományunkra gondolva, még három krónika lehet potenciális forrása Laziusnak, a *Képes krónika* néven ismert 14. századi krónikakompozíció, a Hess-féle *Budai krónika* és a Thuróczy-krónika. A három mű közül kettő nyomtatásban is megjelent, míg a *Képes krónika* szövegét pedig kézzel másolva igyekeztek terjeszteni. Thuróczy János *Chronica Hungarorum*át 1488-ban először Brűnnben, majd Augsburgban jelentették meg nyomtatásban. Hess András a *Chronica Hungarorum*ot 1473-ban Budán nyomtatta ki. Mindhárom krónika a bibliai eredzettel kezd el a hun–magyar őstörténet felvezetését, míg Thuróczy és Hess Hunyadi Mátyás koráig beszéli el a magyarok történetét – előbbi 1487-ig, utóbbi pedig az 1468. évi moldvai hadjáratig –, addig a *Képes krónika* Károly Róbert koráig (1358-ig). Mivel az *Archaeologia*ban Lazius középkori Magyar Királyságot érintő kitekintései nem nyúlnak túl az Árpád-házi királyok korán, így tartalmi okokból egyik krónikát sem tudjuk kizárni, mint lehetséges forrást.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy a fenti három mű közül melyiket jelöli az *Archaeologiae annales Hungarorum*ként, fontosnak tartom megjegyezni, hogy azon szöveghelyek közül, ahol Lazius a magyarok története kapcsán a magyarok évkönyveire hivatkozik, számos esetben inkább csak tartalmi, mint szöveg szerinti átvételek találhatók: például a Vértes-hegy nevének magyarázata, vagy amikor azt sorolta fel Lazius, hogy mely királyok alatt kik voltak a kunok vezérei. Szerencsére azért akad olyan locus is, amit betű szerint idéz Lazius, például a besenyők betörését a Magyar Királyság területére vagy a Tolnárról értekező részt.

A besenyők betörése Lazius tollából:

„Nam et fluvius isthic Bozokha in Sa[um] confluit et agens proximus incolis adhuc a Bacuntio sive Bathino tametsi corrupte Bozias appellatur, de quo Annales Hungariae meminerunt hisce verbis. In Salomonis regis historia: *factum est autem* (inquit) *tertio anno post adventum Chunnorum, Besseni per Albam Bulgaricam venientes transnataverunt flumine Zava in campum Bozias et non modicam gentem captivorum et praedarum diripientes in suam terram abduxerunt. Est ea in vicinia*

et Bargus fluvius, hodie Borbatus appellatus, qui ex Croatia descendens prope Schwymar, hoc est Serbini rudera et ipse in Saum exoneratur.”¹⁹

Thuróczy így emlékezik meg az eseményről:

„De irruptione Bysenorum in Hungariam. Et de obsidione Albe Bulgarice per regem et duces et se captione eiusdem.

Factum est autem tertio anno post adventum Cunorum, Bisseni per Albam Bulgaricam venientes transnaverunt flumen Zava in campum Buzias, et non modicam gentem captivorum et praedarum diripientes in suam terram abduxerunt. Rex autem et dux imposuerunt crimen traditionis Albe Bulgarice, eo quod pace defraudata voluntarie permississet latrunculos Bessorum depraedari Hungariam. Collectis itaque exercitibus, convenerunt in Zalankemen, ubi consilio deliberantes, decreverunt Albam traditricem obsideri oportere et expugnari. Inde castra moventes descenderunt circa flumen Zava in directo Nandorfeyerwar.”²⁰

Hess Andrásnál a következők szerepelnek a besenyők betöréséről:

„De pugna Hungarorum cum grecis Bulgaris et Bessis

Factum est autem tertio anno post adventum Cunorum Besseni per Albam Bulgaricam venientes. Transnaverunt flumen Zava, in campum Bozias. Et non modicam gentem captivorum et praedarum diripientes in suam terram abduxerunt. Rex autem et dux imposuerunt crimen traditionis Albae Bulgaricae, eo quod pace defraudata voluntarie permississent latrunculos Bessorum depraedari Hungariam. Collectis itaque exercitibus, convenerunt in Zalonkemen, ubi consilio deliberantes decreverunt albam traditricem obsideri oportere et expugnari. Inde castra moventes descenderunt circa flumen Zava in directo Nandurfeyruar.”²¹

A *Képes krónikában* pedig az alábbiakat olvashatjuk a besenyők betöréséről:

„De adventu Bissenorum Hungariam

Factum est autem tertio anno post adventum Cunorum, Bisseni per Albam Bulgariam venientes transnaverunt flumen Zava in campum Buzias, et non modicam gentem captivorum et praedarum diripientes, in suam terram abduxerunt. Collectis itaque exercitibus, convenerunt

¹⁹ ÖNB cod 8664 fol. 24v–25r.

²⁰ *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum*, szerk. Galántai Erzsébet, Kristó Gyula, Bp., Akadémiai, 1985 (BSMRAe 8.), 100.

²¹ Hess 1473 ÖNB ALT INK 5.F.35. 29v.

in Zalonkemen, ubi consilio deliberantes, decreverunt Albam traditricem obsideri oportere et expugnari. Inde castra moventes, descendunt circa flumen Zava in directo Nandor Feirwar.”²²

Ha összehasonlítjuk a dőlten szedett részleteket, akkor azt látjuk, hogy a Laziusnál szereplő idézet és a három krónikában található részlet szövegezése teljesen megegyezik. A fenti szöveghely alapján tehát még mindig nem dönthető el, hogy melyik krónikát takarja a magyarok évkönyvei megnevezés. A továbbiakban nézzük meg a Tolna²³ városáról érkező részeket! Részlet az *Archaeologiából* Tolna városát illetően:

„Videns autem Tetricus tantam cedem accidisse sui populi in prelio post congressum altera die perrexit versus Tolnam civitatem, quae tunc erat civitas Latinorum inter urbes Pannoniae computata. Et subiungens experientes igitur in prelio Hunni animositatem Romanorum

²² TOLDY Ferenc, *Marci Chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis, ad annum MCCCXXX producta*, Pest, Emich Gusztáv nyomdája, 1867, LXI.

²³ Elsőként Borsa Gedeon hívta fel a figyelmet arra, hogy a Hess által használt kéziratban Tulln an der Donau városának neve (civitas Tulna) rontott formában Tolnaként (civitas Tolna) jelenik meg. Farkas Gábor Farkas a princetoni ősnymotványról írt tanulmányában megjegyezte, hogy a kötet egykori tulajdonosa ennél a résznél „aláhúzta először, hogy Tolnát Pannonia városaként tartották számon (»urbes Pannoniae computata«), majd aláhúzta azt a mondatrészt, miszerint Tolna három nap járásnyira van Bécstől (»tres rastas distat Vienna«)”. Véleménye szerint ez arra utal, hogy a kötet egykori tulajdonosa észrevette a sajtóhibát, és tisztában volt vele, hogy Tulln és nem Tolna városa fekszik Bécs közelében. FARKAS Gábor Farkas, *A Budai Krónika Princetonban = Iskolakultúra*, 23(2013), 2, 92–93. – Ezzel szemben Lazius az *Archaeologia* második könyvében, a Tolnáról szóló részben mindenféle kritikái észrevétel nélkül használta fel a Tulln an der Donau városáról szóló szakaszt, egyszerűen kihagyva azt az utalást (Tolna három mérföldre fekszik Bécstől), amely alapján megkérdőjelezhető lenne, hogy melyik városról is van szó az idézetben. – Érdekességként jegyzem meg, hogy a *Budai krónika* Bécsben őrzött ősnymotványában sem jelölte a margináliákat jegyző kéz, hogy a főszövegben sajtóhiba lenne, továbbá a margináliára Tolna nevét írta. Bár Lazius a fenti idézetből kihagyta azt a részt, amely Tullnra és nem Tolnára utalna, azért utána mégis megjegyzi a főszöveg folytatásában, hogy Cesnaur (avagy Tulln/Tulna) városa Ausztriában található. Szerinte az idézett szöveg Tolnája arra az esetre utal, amikor Potentiánál (Dunaújváros) megszalasztották Detricus seregeit, aki így Tolna felé menekült. „Haec vox Cessmave cum forte corrupta, ut barbara in annalibus fuerit, imposuit multis, ut eum sermonem ad Tulnam Austriae retorserint propterea, quod in eius vicinia Ceysemaur pagus vetustus extet, utpote Caeciae veteris ruinae. Sed quomodo per deos immortales haec ad Noricum oratio trahi poterit (utpote intra cuius limites Tulna Austriae sita est), cum Pannoniae oppidum aperte annales Tolnam vocent, et Matrinum referant quemdam Romani scilicet caesaris praefectum ac duces victum acie ad Potentianam, fugisse versus Tolnam. Sicambria enim, hoc est veteri Buda, Athila potitus, Romanos utpote ex oriente missos et Constantinopoli a Theodosio iuniore ad Potentianam occurrentes habuit, cuius rudera superesse intra Tolnam et Budam, paulopost ostendimus in loco Hungaris Theten nuncupato, ita a barbaris ex vocabulo Potentiana pronunctiatur depravato. Isthic cesos Romanos in orientem fugam iniisse verisimile est, hoc est versus Tolnam, ubi Altinium suum Antoninus delineat.” ÖNB cod. 7961. fol 19r–19v.

et armorum paraturam resarcire, exercitum versus Tolnam civitatem, ubi se inimici eorum collegerant Hunni, perrexerunt, contras quos Tetricus cum Matrino in Cesnaur dicitur occurrisse.”²⁴

Thuróczy szavai a városról:

„Alta vero die Detricus et Matrino cede gentis eorum connumerata timentes, ne altera vice similes fierent victore, ut tantum propriis reservatis personis soli, si possent, in castra redirent, cum cuncta ipsorum exercitus residuitate versus Tulnam civitatem percesserunt. Haec civitas nostro evo ducatu Austriae subiecta est, et tres rastas distat a Vienna. Illa autem vicitas ea tempestate erat Latinorum, interque civitates Pannoniae computabatur.”²⁵

Hess András a *Budai krónikájában* Tolnáról (Tullnról) a következőket írta:

„Videns autem Detricus tantam cedem accidisse sui populi in proelio post congressum altera die perrexit versus Tolnam civitatem, quae tunc erat civitas Latinorum inter urbes Pannoniae computata. ... Experientes igitur in proelio praecesso animositatem Romanorum et armorum paraturam, resarcito exercitu versus Tolnam civitatem, ubi se inimici eorum collegerant Hunni, perrexerunt. Contra quos Detricus cum Matrino in Cezmaur dicitur occurrisse.”²⁶

A *Képes krónikában* a következő olvasható Tolna (Tulln) kapcsán:

„Videns autem Detricus tantam caedem accidisse sui populi in proelio, post congressum altera die perrexit versus Tulnam civitatem cum Macrino, quae tunc erat civitas Latinorum inter urbes Pannoniae computata. Tulna civitas est in Austria, tres rastas distat Vienna. ... Experientes igitur in proelio praecesso animositatem Romanorum et armorum praeparaturam, resarcito exercitu, versus Tulnam civitatem, ubi se inimici eorum collegerant, Huni perrexerunt: contra quos Detricus cum Marcino in Cesumaur dicitur occurrisse...”²⁷

Ha összevetjük a három krónikánkban szereplő leírást az *Archaeologiában* szereplővel, akkor világosan kitűnik, hogy Thuróczy műve az, amelyik eltér megfogalmazásában a Laziusnál olvasható soroktól. Ez alapján Thuróczy *Chronica Hungarorum* egyértelműen kizárható mint Lazius forrása. Az eddigiiek alapján

²⁴ ÖNB cod 7961 fol. 19r.

²⁵ GALÁNTAI, KRISTÓ, 1985, i. m. 36.

²⁶ Hess 1473, ÖNB ALT INK 5.F.35. 4r.

²⁷ TOLDY 1867, i. m. VIII.

tehát a lehetséges forrásaink közül három szerzőt, Antonio Bonfinit, Valentinus Polidamust és Thuróczy Jánost tudjuk nagy bizonyossággal kizárni. Az is egyértelművé vált, hogy a magyarok évkönyvei megjelölésnek a *Képes krónikát* vagy a Hess András-féle *Budai krónikát* kell takarnia.

A kérdéses forrásmunka megtalálásához a további szöveghelyek egybevetése értelmetlen lenne, hiszen a *Képes krónika* és a Hess-féle *Budai krónika* szövege mondatszerkesztésében és megfogalmazásában szinte ugyanaz. Ugyanakkor a szóalakok vizsgálata segítségünkre lehet a kérdés eldöntésében. Még mindig a Tolnárról szóló szövegrészlet vizsgálatánál maradva, Laziusnál 'Tetricus', 'Tolnam', 'Matrimo' és 'Cesnaur' névalakokat olvashatjuk, míg Hessnél 'Detricus', 'Tolnam', 'Matrimo' és 'Cezmaur' szerepel, a *Képes krónikában* 'Detricus', 'Tolnam', 'Macrino' és 'Cesumaur'. A 'Cezmaur' alakból sokkal könnyebben lesz 'Cesnaur', mint a 'Cesumaur'-ból, tehát a névalakok használata Hess felé billenti a mérleg nyelvét. Természetesen ez önmagában nem megingathatatlan szilárd-ságú érv, hiszen sokszor Lazius maga sem következetes az egyes névalakok írásában. Ezért további szempontok bevonása is szükséges, amelyek segítenek a kérdés eldöntésében. Egyik ilyen szempont a kéziratosság és nyomtatott szöveg mentén való vizsgálódás. Ahogy fentebb írtam, Hess 1473-ban nyomtatta ki művét Budán, a *Képes krónika* nyomtatásban való megjelenésére a 19. századig kellett várni.²⁸ Am a *Képes krónikának* azt a példányát, amelyet a történet- és irodalomtudomány *Bécsi krónika* (*Chronicon Pictum Vindobonense* vagy *Vindobonensis codex Pictus*) néven tart számon, a bécsi császári udvari könyvtárban (*Bibliotheca Palatinában*) őrizték egészen 1933-ig, amikor a velencei kultúregyezmény alapján az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába²⁹ vitték.³⁰ Lazius udvari történetíróként elviekben hozzáférhetett volna az udvari könyvtárban lévő krónikához, de ez kevésbé valószínű. Tekintve, hogy az akkori (magán)könyvtárak nem a mai értelemben vett közintézményként működtek, illetve napjainkban a közkönyvtárak és levéltárak idejében sem olyan egyszerű és könnyű fizikai valójában megnézni egy-egy értékesebb kéziratot. Továbbá a korban egy nyomtatott könyvhöz sokkal könnyebben, egyszerűbben hozzájuthatott az ember, mint egy kéziratossan terjedő műhöz, valamint Laziusra amúgy sem volt jellemző a kéziratoss munkák használata, előszeretettel használt nyomtatásban elérhető kiadványokat. Ezek a tények is Hess könyvének használatát erősítik.

²⁸ Nyomtatásban először 1867-ben jelent meg Pesten, Toldy Ferenc gondozásában, *Marci Chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis, ad annum MCCCXXX producta* címmel.

²⁹ Jelenleg a Clmae 404. jelzet alatt őrzik.

³⁰ TOLDY 1867, i. m. 6–7; DÉKÁNI Kálmán, *A Bécsi Képes krónika*, Kolozsvár, Stief Jenő és társa nyomdája, 1915, 4–7; CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Újabb adalékok a Képes Krónika történetéhez* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973*, Bp., 1976, 183.

ÖNB ALT INK 5. F. 35.

Hess András krónikájából eredetileg 200–240 példányt adhattak ki, amiből mára csak 10 darab maradt fenn: egy-egy példány Bécsben, Lipcsében, Rómában, Prágában, Párizsban, Krakóban, Szentpéterváron és a Princeton Egyetem könyvtárában, két példány pedig Budapesten, az egyik az Országos Széchényi Könyvtárban, a másik az Egyetemi Könyvtárban.³¹ Farkas Gábor Farkas szerint a fennmaradt kötetek lelőhelye alapján arra lehet következtetni, hogy a *Chronica* a közép-európai régióban terjedt el.³² Vajon a kevés a ránk maradt incunabulum egyike volt Lazius forrása vagy egy mára eltűnt példány? A tanulmány további részében ennek a kérdésnek a megválaszolására törekszem. A Hess incunabulumot Bécsben, az Österreichische Nationalbibliothekben őrzik.³³ A könyv eredetileg a domonkos rendi szerzetesek tulajdonában volt,³⁴ és már a 17. század közepén biztosan a Hofbibliothekban őrizték, hiszen a könyvtár akkori igazgatója, Petrus Lambecius *Diarium sacri itineris Cellensis* című, 1666-ban Bécsben megjelent naplójában említést tett Hess András nyomtatta magyar krónikáról.³⁵

Ha alaposabban megvizsgáljuk az ÖNB-ben őrzött incunabulumot, akkor a következő állításokat tehetjük.³⁶ A nyomtatott szöveg mellett egyes oldalakon kézzel írott margináliák olvashatók, bizonyos szövegrészeket függőleges vonallal jelölték meg. A margináliák esetében három, jól elkülöníthető kézírást láthatunk, amelyeket az egyszerűsége kedvéért (A) kéznek, (B) kéznek és (C) kéznek nevezek el. Az (A) kézzel írt szöveg csak egy helyen szerepel a könyvben, a 2. oldal rectóján a következő szöveg olvasható: „Nemprot in origin[e], Ms. Bibl. huius Caesar. Aug. per totum”. Valószínűleg valamelyik udvari könyvtáros bejegyzése, ugyanis tartalmát tekintve arról értesít, hogy a császári könyvtárban levő másik kéziratban³⁷ – amit az eredetinek vélt – Nemproth szerepel a Hessnél található Nemroth helyett. Időben az (A) kéz margináliája keletkezett a legkésőbb. (I. kép) A legkorábban íródott margináliák az általam (B) betűvel jelölt kéztől származó

³¹ KERTÉSZ Balázs, *A 14. századi magyarországi krónikaszerkesztmények utóélete a késő középkorban* = *Századok*, 150(2016), 476–479. – A fennmaradt példányok lelőhelyeinek listáját és az egyes példányokról bővebb információt lásd: FARKAS Gábor Farkas, *The Buda Chronicles, The First Printed Book in Hungary, Printer, Work, Provenance, Patronage* = *La Bibliofilia, Rivista di storia del Libro e di Bibliografia*, 117(2015), 1, 35–44.

³² FARKAS 2015, i. m. 35.

³³ Az alábbi jelzeten található meg az ősnymtatvány: ÖNB ALT INK 5.F.35. A könyv digitalizált változata az ÖNB oldaláról elérhető.

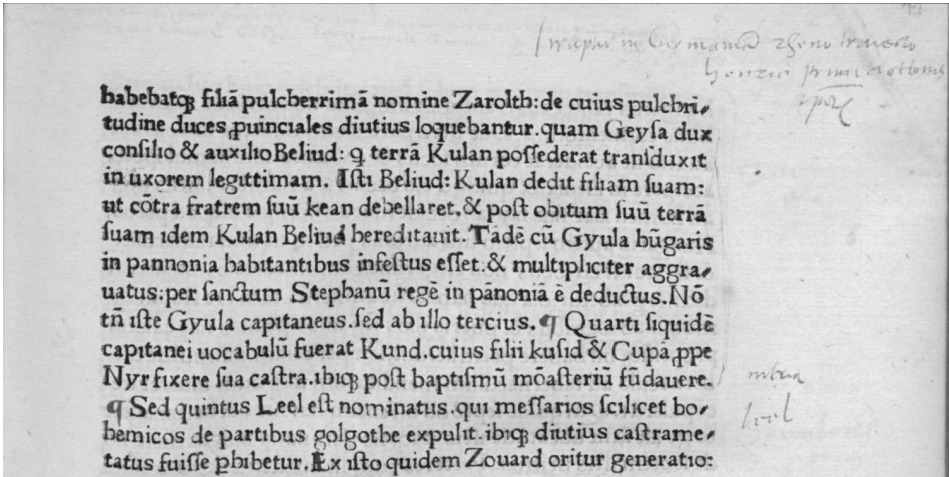
³⁴ A könyv elején kézírással a következő mondat olvasható: „Iste liber est conventus fratrum ordinis predicatorum uinien in Austria.”

³⁵ FARKAS 2015, i. m. 35.

³⁶ Itt szeretném megjegyezni, hogy az ÖNB-ben őrzött incunabulum személyes megtekintésére a koronavírus járvány okozta helyzetben nem adódott lehetőségem. Magam csak a könyvtár által digitalizált másolatot tudtam megvizsgálni, ami az alábbi honlapon elérhető: https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3529160&order=1&view=SINGLE (letöltve: 2021. 06. 13.).

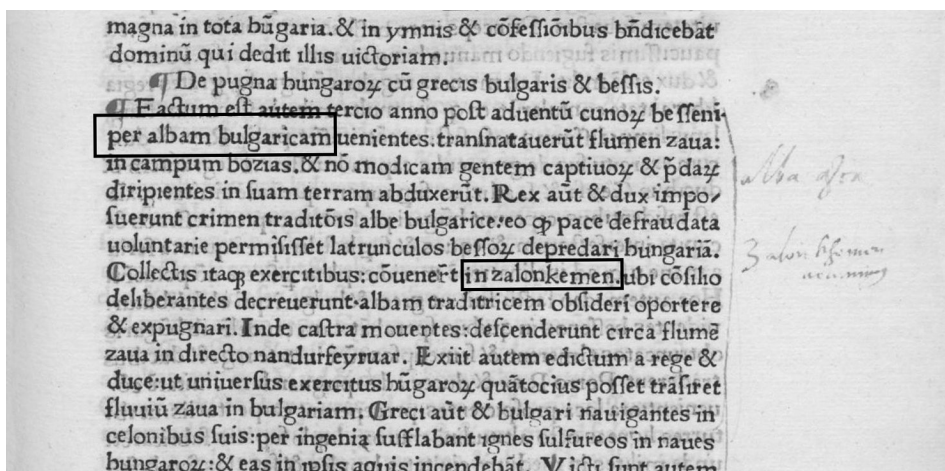
³⁷ Ez lenne a *Képes krónika* bécsi példánya, amelyet fentebb már említettem.

A (C) kéz által jegyzett margináliákból 223 darab van, amelynek többsége egy-két szavas megjegyzés, és olyan tíz százaléka mondatnyi hosszúságú. A megjegyzések tartalmuk szerint lehetnek földrajzi nevekkal kapcsolatosak (például 'Erdeel', 'Nitra', 'Balatonis lacus'), személyekre vagy népekre (például 'Titulus Attilae', 'Leel Siculi', 'familia Botlam ex Germanis') és történeti eseményekre vonatkozók (például „Irruptio in Germaniam Rheno traiecto Henrici primi et Ottonis imperatorum”, „Stephanus rex auxilia Germanorum pervenit ad regnum”). (3. kép)

3. kép. A (C) kéz által írt maginália (A Hess-krónika digitális másolata. https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3529160)

A margináliák többségében földrajzi neveket olvashatunk. Ráadásul az egyes települések esetében, ahol csak a megjegyzések írója tud, a korabeli településnév mellett az adott város antik elnevezését is említi, valamint latin és/vagy magyar elnevezés német megfelelőjét is igyekszik megadni, ugyanígy tett a földrajzi képződmények esetében. A főszövegben Salamon és a besenyők között vívott csatáról olvashatunk, ami mellett függőleges kijelölés található, a főszövegben a 'per Albam Bulgaricam', és az 'Albae Bulgaricae' szavak fordulnak elő, mellettük a margón az 'Alba Graeca' olvasható. Ugyanígy Szalánkemen esetében a főszövegben 'in Zalokemen' van, míg mellette a 'Zalonkhemem', 'Acumius'![] marginália olvasható. De hozhatnám példaként a 33. levél rectóját is, ahol a főszövegben 'in stagnum Ferteu' szerepel, a margináliára pedig 'Neusidler See'-t írták. Ezek mind Lazius szerzőségére utalhatnak. Hiszen Lazius három magyar vonatkozású országleírást is írt, az *Archaeologia* mellett van egy latin nyelvű Erdély-leírása (*Descriptio Daciae sive Transilvaniae*), valamint egy német nyelvű Magyarország-leírása (*Des Khünigreichs Hungern sambt seinen eingelebten Landen... Chorographica beschreybung*). Utóbbi magyarázhatja a földrajzi nevek német megfeleltetéseit, az antikizálás oka pedig az *Archaeologia* tartalma, a római uralom virágzása alatti települések bemutatása. (4. kép)

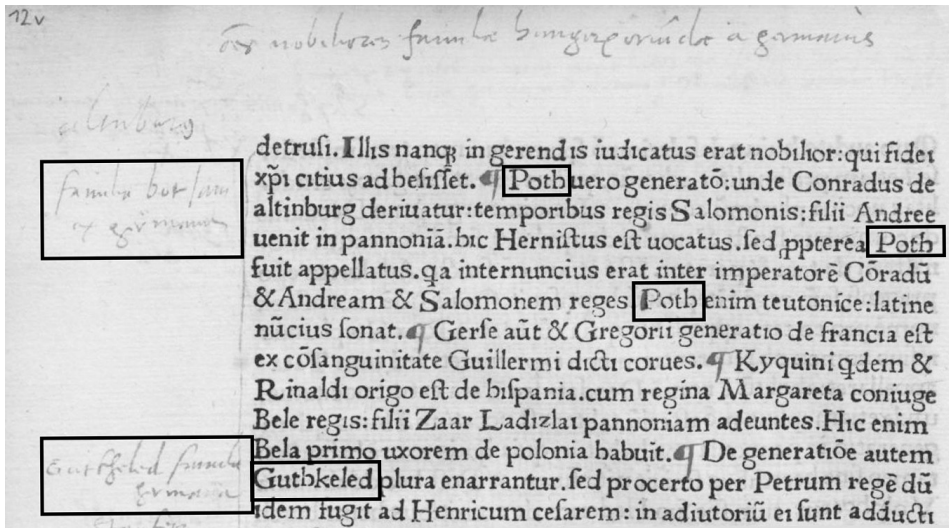

4. kép. Földrajzi természetű marginália (A Hess-krónika digitális másolata. https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3529160)

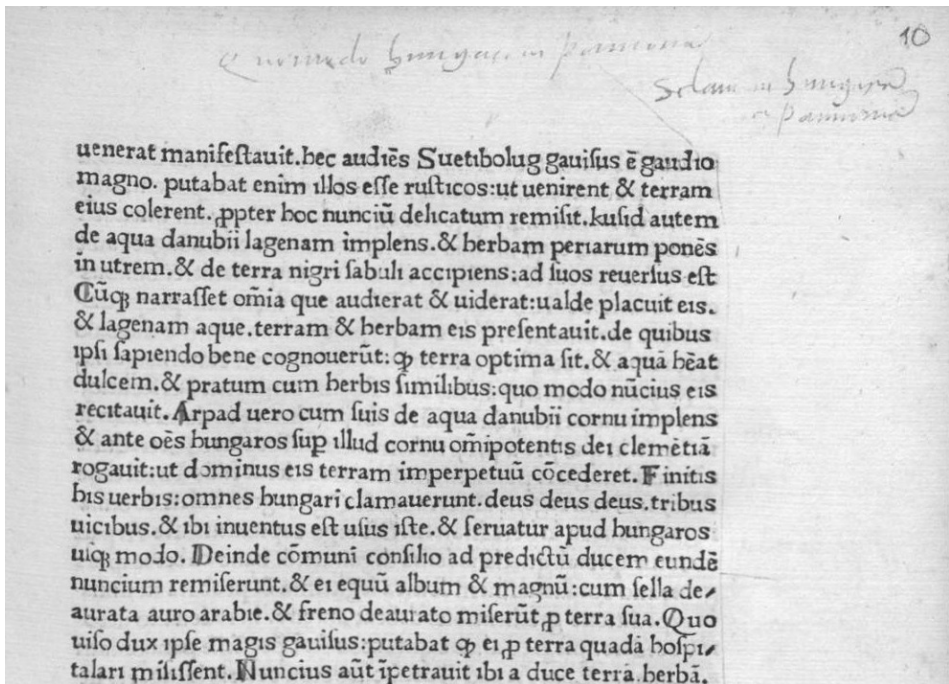
Laziusra jellemző, hogy akár az Erdély-leírásában, akár a Magyarország-leírásában az etimológiát segítségül hívva, előszeretettel igyekezett mindennek (városoknak és/vagy földrajzi képződményeknek) és mindenkinek germán eredetet adni. Az ÖNB-ben őrzött ősnymtatványban, a 12. oldal versóján az alábbi marginália olvasható: „Omnes nobiliores familiae Hungarorum oriundae a Germanis”, a margón a szöveg melletti kijelölésnél pedig a következők szerepelnek: „familia Botlam ex Germanis”, „Gutkheled familia Germanica”, „familia Buzad ex Germanis”. Ezenkívül még néhány oldalon keresztül a germán eredetűnek vélt családok nevei olvashatók a margón.³⁸ Ahogy fentebb írtam, nemcsak személyeknek tulajdonított germán gyökeret Lazius, Bács megye (Bathiensis comitatus) neve szerinte nem Bács (Bath) településről kapta a nevét, hanem Bathanatus galata királyról, ahogyan a Fertő tó (németül Neusiedler See) is Sidon markomann királyról lett elnevezve vagy a germán eredetű sidunus törzsről. (5. kép)

Továbbá, ha megnézzük a függőleges vonallal kijelölt részeket, és egybevetjük az *Archaeologiában* vagy a *Descriptóban* olvasottakkal, akkor azt tapasztaljuk, hogy a kijelölések tartalma beépült a országleírások tartalmába. Az incunabulum 10. oldal rectóján egy függőleges vonal fut végig, ami a következő oldal hatodik soráig tart, és a 10. oldal rectójának tetején olvasható margináliáig („*Quomodo Hungari in Pannoniam*”) húzták fel a vonalat. (6. kép) Tartalmát tekintve a fehér

³⁸ A 12. oldal versója mellett, a 13. oldal rectóján és a 26. oldal versóján fordulnak elő családnevek a margináliákon, mégpedig az alábbiak: 'familia Rotold', 'Familia Hartmonorum', 'familia Khelet ex Marchione Misnensi', 'familia Bobocha', 'familia de Martersdorff', 'Bod familia' (akiket a Poth nemzetséghez köt Lazius, ahogyan a Botlam családot, valószínűleg a két család ugyanaz, csak az írásmódjuk változik). Ugyan nem egy bizonyos családhoz, hanem konkrét személyhez köthető a 15. oldal versójának egyik margináliája, mégis figyelmet érdemel. Hiszen a Koppányt legyőző Vecellin lovag német származását hangsúlyozza. „Vecellinus Germanus supremus dux S. Stephani”.

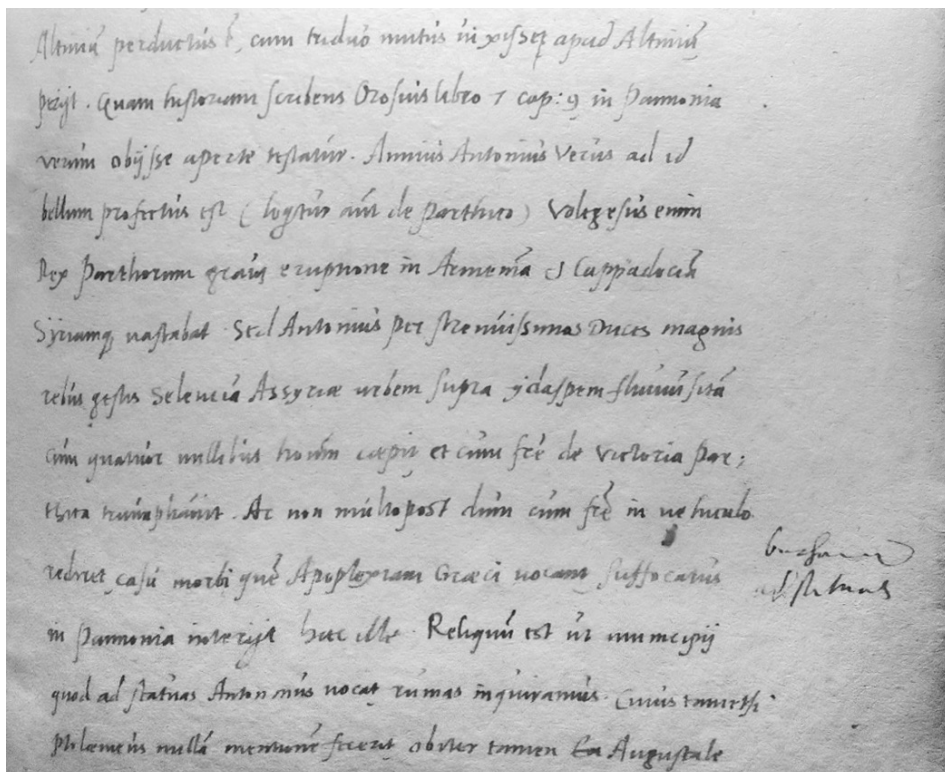

5. kép. Német eredetű családok kiemelése a marginálián (A Hess-krónika digitális másolata. https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3529160)

6. kép. A (C) kéz által megjelölt szövegrészlet és hozzátartozó marginália (A Hess-krónika digitális másolata. https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3529160)

ló mondáját beszéli el, amelyet azután a *Descriptió*ban³⁹ Lazius meg is örökített. Végezetül, ha Lazius saját kezűleg írt soraival összevetjük a (C) kéz által írt margináliákat, akkor azt látjuk, hogy az írásképek megegyező. (7. kép)

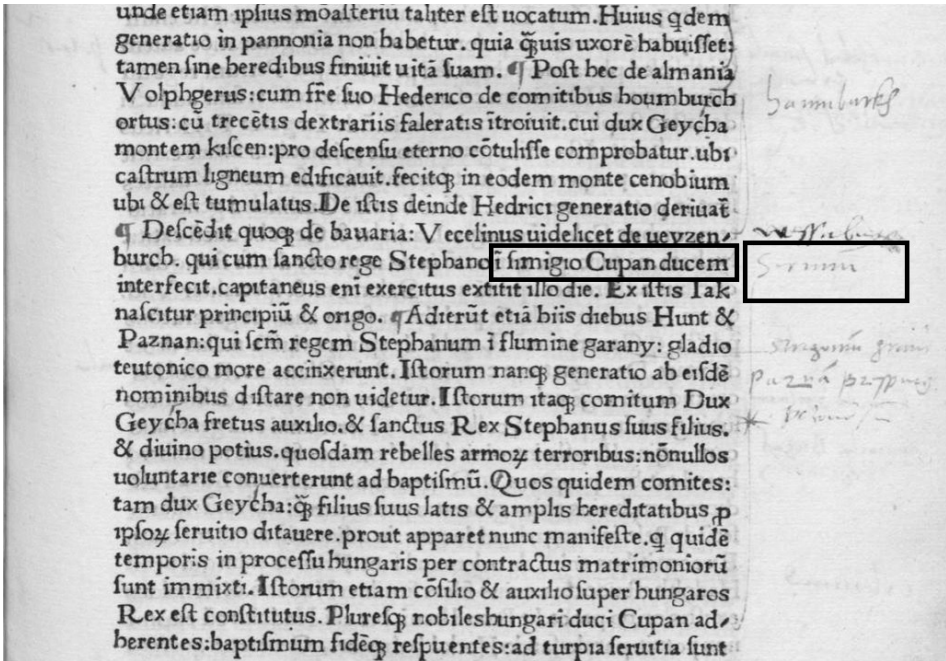
7. kép. Lazius kezével írt marginália az *Archaeologia* második könyvében (ÖNB cod. 7961 fol. 20r)

Az olvasó meggyőzésére szánt végső érvem, hogy Laziuson kívül nem tudok más történetírót, aki Koppányt tévesen sirmiumi és nem somogyi vezérként azonosítaná. Az *Archaeologia* második könyvében, a Sirmiumról szóló fejezet végén a következő olvasható: „Sic enim legitur Sanctus rex Stephanus Cupam ducem Sirmiensis, qui contumax esset, in acie vicisse.”⁴⁰ Ha megnézzük az incunabulumot, akkor a 12. oldal rectóján szerepel a margón 'Sirmium', a főszövegben mellette pedig a következő olvasható: „Descendit quoque de Bavaria: Vecelinus videlicet de Veyzenburch. Qui cum sancto rege Stephano in Simigio Cupan ducem interfecit.” (8. kép) A 15. oldal versójánál egy kijelölés mellett olvasható a 'Sirmium' marginália, a főszövegben pedig a következő áll: „Sanctus autem rex Stephanus iam pridem in adolescentia sua contra Cupan ducem fortem et potentem:

³⁹ ÖNB cod. 7967 fol. 44v–45r.

⁴⁰ ÖNB cod. 7961 fol. 7r.

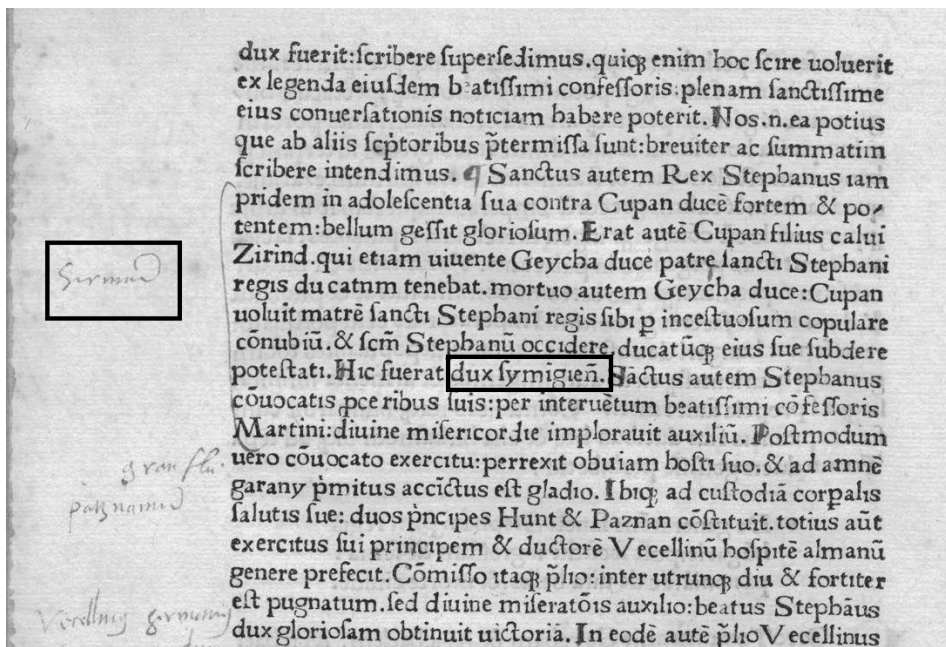
bellum gessit gloriosum. ...Hic fuerat *dux Symigiensis*.” (9. kép) Ahogy a fentiekből látszik, a főszöveg somogyi vezérnek titulálja Koppányt, minthogy történelmi tény, hogy az volt. Ezzel szemben a margón mindkét helyen Sirmium városa olvasható. Ha csak egyszer fordult volna elő, akkor gondolhatnánk tévesztésre vagy elírásra, de mivel két helyen is találkozunk ezzel a könyvben, következetességet kell feltételeznünk.

8. kép. Sirmium I. (A Hess-krónika digitális másolata. https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer/faces?doc=DTL_3529160)

A fentiek alapján teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy a Lazius által *annales Hungarorum*ként aposztrofált forrás a Hess András nyomtatta *Budai krónika* volt, mégpedig az a példány, melyet ma az Österreichische Nationalbibliothekben őriznek. Azt nem tudni, hogy a domonkos szerzetesek mikor adták el a könyvet, és mikortól került a Hofbibliothekba. A legkorábbi adat Lambecius említése, de az nem zárja ki azt, hogy már korábban ott lehetett ez a példány, esetleg Lazius halála után. De azt mindenképpen kijelenthetjük, hogy a *Budai krónika*nak ez a példánya járt a 16. századi osztrák humanista, Wolfgang Lazius kezében, és használta is azt készülő műve, az *Archaeologia* megírásához.

Annak kiderítése, hogy Lazius olvasta és használta a Bécsben őrzött ősnymtatványt, csak a kezdőlépés volt. Érdemes és érdekes lenne megvizsgálni Hess krónikáját abból a szempontból, hogyan olvashatta a könyvet Lazius, mit tartott fontosnak a magyarok történelmét illetően. Ennek vizsgálata azért is hasznos

9. kép. *Sirmium 2.* (A Hess-krónika digitális másolata. https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_3529160)

lenne, mert így lehetőség nyílna rekonstruálni az *Archaeologia* harmadik könyvének a tartalmát. A margináliák és a kijelölt szövegrészek alapján közelebb kerülhetnénk annak kiderítéséhez, hogy Lazius a magyar őstörténet és középkor kapcsán mely eseményeket és/vagy személyeket kívánta megírni a harmadik könyvben. Továbbá terveim között szerepel, hogy a *Rerum Pannonicarum libri*⁴¹ őstörténeti fejtegetését összevegyem a Hess-féle *Budai krónika* margináliáival, és megnézzem, hogy azon művének megírásakor használta-e Lazius az ősnymotványt.

⁴¹ Lazius kortörténeti írása, amely az 1540 és 1546 közötti magyarországi eseményeket beszéli el. A témáról bővebben lásd: KASZA Péter, *Lazius-kéziratok, Filológiai alapvetés egy kritikai kiadás elé* = *Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 148–169.

Csapó, Fanni

Koppány the leader of Syrmia? The historical bibliographical lesson of a Wolfgang Lazius' text

In the 15th century, geographical descriptions of some regions appeared due to the advance of humanism. These descriptions can be independent volumes (such as Georg Reicherstorfer's *Chorographia Moldaviae* or *Chorographia Transilvaniae*), or by following the humanist tradition they can be a scholarly proemium to a comprehensive historical work written on one of the countries (for example the 2nd and 3rd chapters of Ransanus' *Epitome Rerurum Ungaricarum*). The genre of the geographical description is part of the famous Viennese humanist, Wolfgang Lazius' opus. He wrote chorography in Latin language: *Interpretatio chorographiae utriusque Austriae* (chorography of Austria), *Regni Hungariae archaeologiae libri tres* (chorography of Hungary), *Descriptio Daciae sive Transylvaniae* (chorography of Transilvania), and he published a geographical description of Hungary in German titled *Des Khünigreichs Hungern*.

Among the above works, I focus on *Regni Hungariae archaeologiae libri tres*, especially as a source of Hungarian history from Hungarian conquest of the Carpathian Basin to the medieval ages. In Lazius' sources we can find extremely precise source indications, for example „*Plinius libro quarto capite duodecimo*” or „*Herodianus graecus author libro sexto*”. Despite this Lazius' references to sources of Hungarian history are rough-and-ready. He used the *annales Hungarici* or *annales Hungarorum* denotation.

The paper invites the reader to investigate which persons and books inspired Lazius, and what were the sources of his work.

Keywords: chorography of Hungary, 16th, Wolfgang Lazius, Hess András, *Chronica Hungarorum*, *Regni Hungariae archeologiae libri tres*.